

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПРИДУШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830–1831 рр.

Досліджено трансформацію судової системи України після придушення Польського повстання 1830–1831 рр. як складову загальноімперської політики уніфікації. Аналізується еволюція від «контрольованої автономії» до повної інтеграції в російську судову систему судових посадовців та запровадження їх призначення, ліквідація підкоморських та межових судів, витіснення польської мови та норм Третього Литовського статуту. Показано, що реформа супроводжувалася підвищенням майнового цензу для дворянських виборів, каральними заходами проти учасників повстання та селективною політикою щодо лояльної шляхти. Судова реформа стала інструментом не лише правової уніфікації, а й політичного контролю та культурної асиміляції.

Ключові слова: *судова система, Правобережна Україна, польське повстання 1830–1831 рр., правова уніфікація, російська імперія, шляхта.*

Shevchuk Andrii. The transformation of the judiciary in right-bank ukraine after the suppression of the polish uprising of 1830–1831

The article examines the transformation of the judicial system in Right-Bank Ukraine after the suppression of the Polish uprising of 1830–1831 as part of the empire-wide policy of unification. It analyzes the evolution from “controlled autonomy” to full integration into the Russian judicial system during the period from 1831 to 1840. The key changes included: the abolition of the election of certain judicial officials and the introduction of their appointment by the state; the liquidation of pidkomorski (subcomorial) and land courts (land boundary courts); and the suppression of the Polish language and the norms of the Third Lithuanian Statute. The reform was accompanied by an increase in the property qualification for participation in noble elections, punitive measures against participants in the uprising, and a selective policy towards the loyal nobility. Thus, the judicial reform became an instrument not only of legal unification, but also of political control and cultural assimilation.

© Шевчук Андрій Володимирович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту державного університету «Житомирська політехніка»; ORCID: 0000-0001-9023-5214; e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

Key words: *judicial system, Right-Bank Ukraine, Polish uprising of 1830–1831, legal unification, russian empire, nobility.*

Вступ. Західні губернії російської імперії, інкорпоровані до складу держави наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої, до Листопадового повстання 1830–1831 рр. характеризувалися особливим адміністративно-правовим статусом у рамках абсолютистської монархії Романових. Специфіка соціоетнічної структури цього регіону, зокрема правобережних губерній (Київської, Подільської та Волинської), що включала домінуючу польську шляхту, переважно єврейське міщанство та українське кріпосне селянство, обумовлювала необхідність виваженої політики як центральної влади, так і локальних адміністраторів.

У системі засобів досягнення консенсусу між імперською владою та регіональними елітами особливе місце посідала судова влада. Якщо з перспективи Санкт-Петербурга судочинство розглядалося як другорядний інструмент управління, поступаючись адміністративним важелям, то для місцевої шляхти, звиклої до автономного вирішення правових суперечок у рамках традиційного судового процесу, юридична сфера становила один із фундаментальних елементів соціального буття.

Механізм інституційного узгодження інтересів реалізовувався через збереження окремих елементів правової спадщини Речі Посполитої поряд із гарантуванням майнових прав, участю в електоральних процедурах та доступом до цивільної служби. Інтеграція місцевої шляхти до формування судових інституцій першої (повітові та підкоморські суди) та другої (губернські головні суди) інстанцій, залучення адвокатури до судових процесів та застосування норм Третього Литовського статуту створювали ілюзію збереження традиційної правової автономії.

Водночас реальна практика судочинства характеризувалася жорстким контролем з боку імперської адміністрації через систему обов'язкового звітування, процедуру затвердження кадрових призначень губернською та центральною владою, а також специфічний механізм винесення та ратифікації судових рішень. Така модель забезпечувала лояльність посадових осіб із числа регіональних еліт при збереженні зовнішніх атрибутів традиційного устрою.

Для широкого загалу зберігалася видимість польського впливу: участь шляхти в електоральних процесах, функціонування інституту адвокатури (забороненого у внутрішніх губерніях імперії), застосування артикулів Третього Литовського статуту та значний вплив на соціально-економічні процеси в регіоні. Проте така система «контрольованої автономії» суперечила уніфікаційному та бюрократизаційному курсу Миколи I.

Придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. означувало кардинальну зміну імперської політики щодо західних губерній: ліквідацію польського політичного впливу, проведення «розбору» шляхти (верифікації дворянських привілеїв) та системне усунення місцевих еліт від управління краєм.

Метою статті є дослідження процесу трансформації судової системи Правобережної України в 1831–1840 рр. як складової загальноімперської політики уніфікації після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр., визначення основних напрямів реформування судових інституцій та з'ясування механізмів ліквідації елементів правової автономії регіону.

Для досягнення поставленої мети передбачається проаналізувати еволюцію судової системи Правобережної України від «контрольованої автономії» до повної інтеграції в загальноімперську систему. Окрему увагу необхідно приділити дослідженню ключових етапів реформування після указу від 30 жовтня 1831 р., зокрема процесу перейменування судових установ та зміни принципів кадрового забезпечення від виборності до призначення. Важливим завданням є з'ясування ролі судової влади як інструмента покарання учасників повстання та визначення особливостей ліквідації останніх залишків річпосполитської традиції – підкоморських та межових судів. Необхідно також охарактеризувати зміни в дворянському самоврядуванні, зокрема підвищення майнового цензу, та проаналізувати селективну політику влади щодо лояльних представників шляхти.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. До вивчення судової влади в російській державі та набутих імперією регіонах зверталось чимало дослідників – вітчизняних і зарубіжних, професійних істориків і правознавців, юристів-практиків. В аналізі історіографічного доробку нам видається доцільним виділити три традиційні етапи: 1) дорадянський; 2) радянський; 3) пострадянський та в їх межах розглянути основні питання.

Запровадження судової реформи 1864 р. спонукало істориків розібратися з попередніми судами, вивчити їх практики та виявити вади, щоб вони не повторилися в нових статутах. Кроком уперед стали дослідження представників державної школи, найяскравішим з яких був О. Градовський, який позитивно оцінював станове судочинство та повноваження губернатора [1, с. 202, 225-228], хоча й критикував систему за залежність від адміністративної влади [2, с. 419-420, 435]. Г. Джаншиєв, критикуючи становий суд, звинувачував секретарів і суддів у хабарництві та виконанні вимог вищих чиновників [3, с. 11, 20]. І. Беляєв переконував у величезному впливі губернатора на вибори суддівського корпусу та переконував у відокремленні судової влади від адміністративної [4, с. 649-650]. Натомість Д. Самоквасов сконцентрував увагу на невідокремленості адміністрації від суду, тяганині, повільності та свавіллі суддів [5, с. 581-582]. Й. Гессен показував запутаність судочинства, тяганину, інквізиційний процес, залежність суддів від канцелярії [6, с. 8-16].

Радянські дослідники у своїх дослідженнях змушені були використовувати «класові» оцінки. І. Ємельянова негативно оцінювала роботу Сенату в системі судових органів та критикувала судові структури за хабарництво, шахрайство й зловживання [7, с. 23]. А. Дубровіна, характеризуючи судові органи в українських губерніях, стверджувала про встановлення «диктатури дворянства» через те, що у судах засідали дворяни. Критикувалася судова система за підпорядкованість губернаторові та губернському правлінню, за тяганину та підкуп канцелярського апарату [8, с. 77, 82-86]. П. Щербина, характеризуючи судову систему Правобережної України, вказував на її становість і можливість розглядати одні й ті самі справи різними судами, партикуляризм права, панування шляхти у судах. Головним недоліком він уважав нерівність людей перед законом через застосування до представників різних станів різних законів [9, с. 36-58]. Н. Єфремова, оцінюючи діяльність судів до реформи 1864 р., вказала на відсутність єдиної державної судової системи та засилля станових судів. Дослідниця звернула увагу на складності оскарження вироків чи рішень підвладних судів, громіздке діловодство, що призводило до тяганини, а також відсутність адвокатури [10]. М. Єрошкін переконаний, що, за винятком міських, провідну роль у судах відігравали чиновники з дворян та

дворянські судді й засідателі. Оцінюючи діяльність совісних судів, автор уважав їх безрезультатними. Дослідник висловив думку, що дореформені суди були додатками адміністрації та поліції [11, с. 179-181]. М. Коротких дійшов висновку про кризу судів, зокрема критикуючи механізм інквізиційного судочинства та непрофесійність посадовців і чиновників. Унаслідок цього спостерігався низький престиж юстиції у суспільстві [12, с. 12-28].

Серед пострадянських дослідників зупинимося лише на окремих, висновки яких мають важливе значення для розуміння складних процесів. Дослідники М. Долбілов [13, с. 18], Л. Горизонтов [14, с. 7-8], А. Каппелер [15, с. 67-68, 70] та Т. Снайдер [16, с. 151] у своїх працях доводять, що імперська влада в західних губерніях проводила адаптивну політику, намагаючись знайти компроміс з місцевими елітами, які чинили опір втраті своєї державної незалежності. А. Коробович переконаний, що Польське повстання 1830–1831 рр. прискорило рішення про повну організаційну та правову уніфікацію західних губерній з рештою територій російської імперії [17]. За твердженням Е. Тадена і М. Тадена, росія фактично не володіла необхідними кадровими та інституційними можливостями для проведення оперативної адміністративної, соціальної та правової інтеграції. Західні регіони відзначалися винятковою різноманітністю в етнічному, становому, конфесійному та політичному аспектах [18, р. 53]. Ф. Гіллс констатує, що «польське питання» створило для царської влади дилему. Воно, з одного боку, утвердило її в необхідності боротьби з національними та сепаратистськими настроями, а з іншого – змусило шукати інноваційні ідеологічні та інституційні рішення для згуртування лояльних громадян імперії навколо трону [19, р. 4].

О. Морякова, досліджуючи систему судочинства Миколи I, поряд з аналізом діяльності структур, окреслила спроби поліпшити стан справ у судовому відомстві. На час вступу на престол Олександра II система судочинства була дискредитованою та потребувала реформування [20, с. 131-132]. Б. Миронов переконаний, що дореформене (до 1864 р.) слідство діяло неефективно, суд працював повільно, але, судячи з невеликої кількості опротестованих вироків, досить справедливо. Причину цього він пов'язує із зацікавленням влади та суспільства у справедливості суду, а становище дозволяла забезпечувати судовий поєдинок між собі рівни-

ми [21, с. 56-57, 65]. За переконанням М. Бармака, судова мережа українських земель функціонувала як найменш ефективна частина російської управлінської системи в цьому регіоні, що пояснювалося формуванням її персонального складу на Правобережжі переважно з місцевої шляхти, котра демонструвала презирливе ставлення до обіймання виборних судових посад [22; 23]. В. Шандра, використовуючи широку джерельну базу, детально охарактеризувала процес становлення та юрисдикцію совісних судів. Дослідниця переконує, що суддівський корпус, формуючись під час виборів дворянами, міщанами та селянами, складався з гідних локальних діячів. Судові практики совісних судів дозволяють зрозуміти їх затребуваність [24]. О. Малишев, досліджуючи сирітські суди, відновлені в 1830-х рр., стверджує, що цей судовий орган не мав юрисдикційних повноважень [25, с. 59-72, 313].

Р. Вортман на основі архівних матеріалів переконує, що в першій половині XIX ст. негативне становище судової влади було пов'язане з недостатнім фінансуванням та браком кадрів. Суд захищав інтереси еліти, а судові посади були пожалуваннями дворянству в основному за військову службу. Підсудні не отримували юридичного захисту, інквізиційний процес був заплутаним [26, с. 96, 121-122, 404-411]. З цими висновками погоджувався й Е. Аннерс, додаючи, що організація суду була досить безладною, судді боялися губернатора, який мав велику владу над судом [27, с. 358-359]. Дж. Бербенк наголошує, що імперія підтримувала місцеві суди в обмін на сплату населенням податків [28].

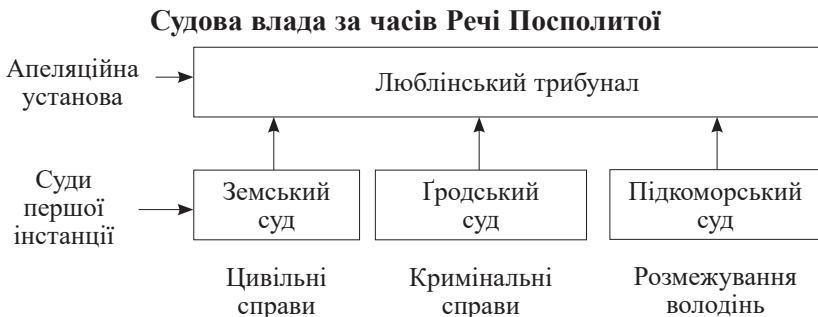
Колективне дослідження фахівців Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України стало узагальнюючою роботою, що систематизує наукові студії та висвітлює основні засади функціонування судової влади на українських теренах у період їх перебування у складі російської імперії. Дослідники-правознавці обґрунтовують неухильність та активність уніфікаційних заходів пануванням в імперії концепції просвіченого абсолютизму, результатом чого стало знехтування місцевими історичними традиціями [29].

При написанні статті використано комплекс загальнонаукових та спеціальних історико-правових методів. Основу методологічної бази становить історико-правовий метод, який дозволив простежити еволюцію судової системи Правобережної України в

хронологічній послідовності. Застосовано порівняльно-правовий метод для зіставлення особливостей судочинства за різних періодів та виявлення специфіки правового статусу західних губерній. Системно-структурний метод використано для аналізу трансформації судових інституцій у рамках загальноімперської системи. Методи джерелознавчого аналізу дозволили критично опрацювати архівні матеріали – укази губернських правлінь, протоколи судових засідань та розпорядження центральної влади. Інституційний підхід сприяв дослідженню механізмів взаємодії між центральною владою та регіональними елітами, а соціально-правовий аналіз – характеристиці впливу реформ на різні соціальні групи та визначенню особливостей селективної політики влади.

Виклад основного матеріалу. Інкorporація правобережних територій до складу російської імперії внаслідок Другого (1793 р.) та Третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої призвело до змін у суспільно-політичному житті місцевого люду. Локальна шляхта звикла самостійно вирішувати свої справи, без вагомого втручання королівської влади (*додаток 1*). Обрані судді самостійно формували свій апарат та за допомогою артикулів Третього Литовського статуту в спеціалізованих судах під час відкритого процесу за участі адвокатів виносили вироки, які могли бути оскаржені в Люблінському трибуналі, сформованому за участі місцевих виборних посадовців.

Додаток 1

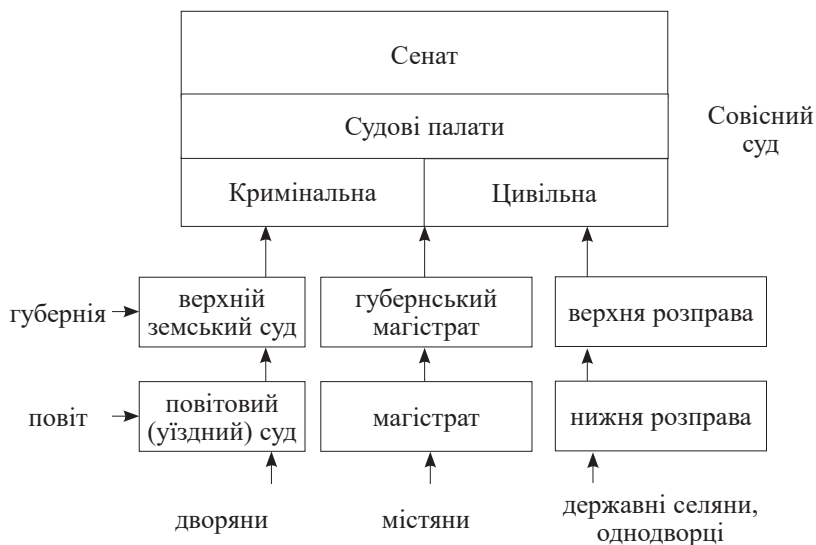

Для Катерини II важливим елементом внутрішньої політики стала уніфікація системи державного управління та судочинства згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской

империи» 1775 р. Запроваджені на Правобережжі після короткого організаційного періоду, вони докорінно змінили всі досягнення річпосполитського судочинства: нівелювали незалежність безстроково обраних суддів, запровадивши трирічний період перебування на посадах, ліквідували інститут адвокатури, скасували спеціалізацію судів (додаток 2).

Додаток 2

**Судова структура згідно «Учреждений
для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р.**

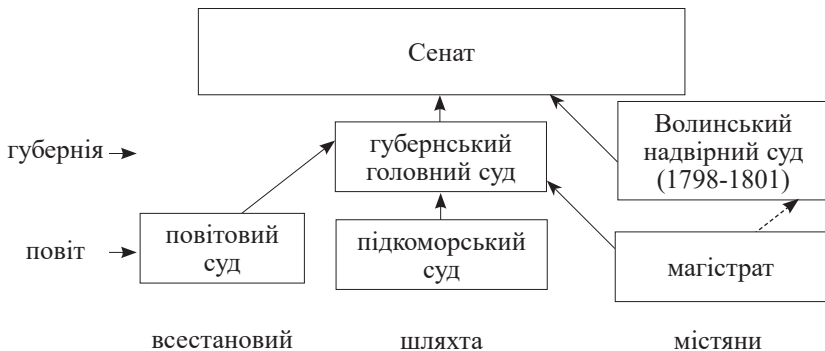

Прихід у 1796 р. до влади Павла I, який прагнув посилення влади та бюрократизації, призвів до трансформацій у судовій владі. На зміну громіздкій системі з великою кількістю апеляційних установ, що затягувало процес, та значним числом виборних посадовців було вибудовано більш «струнку» систему. Однак, потребуючи лояльності локальних еліт західних губерній, було відновлено окремі елементи колишньої річпосполитської системи: використовувався Третій Литовський статут, відновили інститут адвокатури та, частково, спеціалізацію судів, польську мову в судах першого рівня. При цьому було встановлено жорсткий контроль за обраними на три роки посадовцями, яких в умовах обов'язкового ревізування кри-

мінальних проваджень губернськими головними судами піддавали покаранням за помилки, обов'язковими були регулярні звітування та втручання губернських правлінь заради дисциплінувань судових установ, запроваджувалася бюрократизація їх діяльності. Як вже згадувалося, така правова автономія породжувала у еліті сподівання на збереження або навіть розширення їх впливу (додаток 3). Політика Павла I була продовжена Олександром I. Проте Микола I, який потребував уніфікації та бюрократизації, ініціював подальші зміни у судовій владі на західних окраїнах імперії.

Додаток 3

Судова влада в Правобережній Україні (1797–1831 рр.)

Листопадове повстання 1830–1831 рр., спрямоване на відновлення польської державності, знайшло часткову підтримку в середовищі правобережної шляхти. Окремі представники судових структур взяли участь у збройному виступі. У Брацлавському повітовому межовому суді колезький реєстратор І. Янушевський під час повстання відлучився, і місце його перебування станом на 1832 р. було невідомим. Суддя В. Бохенський також належав до повстанців, про що суд повідомив губернське керівництво [30, с. 197].

На етапі придушення повстання верховна влада почала використовувати судову владу для покарання учасників, у першу чергу в частині їхніх майнових прав. Вже 8 січня 1831 р. Новоград-Волинський повітовий суд отримав указ Волинського губернського правління про накладення заборони на маєтності (укладення купчих, дарувальних записів, заставних та інших документів, що

передбачали відчуження чи набуття майна для тих осіб, які перебували у Царстві Польському). При цьому було передбачено анулювати всі акти, які стосувалися маєтків учасників повстання та були укладені після початку виступу [31, арк. 3]. Окрім цього, було одразу ж накладено заборони на будь-які дії з маєтками учасників повстання, як це було у випадку з «сенатором і воєводою Царства Польського» князем Михайлом Радзивіллою [32, арк. 13]. Зазначимо, що (за архівними справами повітових судів того періоду) протягом наступного періоду постійно накладалися заборони на маєтки розпорядженнями Волинського губернського правління.

Попри рішучий спротив повстанців 27 серпня 1831 р. Варшава була змушена здатися. Сейм, урядові структури та рештки польських військових формувань евакуювалися через кордони до Австрійської імперії та Пруського королівства, де були інтерновані. Після цього розпочався період суворих каральних заходів щодо учасників збройного виступу. Було ліквідовано конституцію Королівства Польського, а разом із ним – переважну частину атрибутів самоврядування польських територій, включаючи парламент, збройні сили та елементи державної самостійності. На цих землях було запроваджено воєнний стан, який тривав чверть століття [32].

Після придушення повстання розпочалися кардинальні зміни у правобережних губерніях. Ключову роль у трансформації судової системи відіграв імператорський указ 30 жовтня 1831 р. «Про присвоєння всім присутственным місцям і посадовим особам в Західних губерніях тих назв, які існують у великоросійських губерніях». Серед причин впровадження вказувалася необхідність «поновлення законного порядку і тиші». Передусім проголошувалося назавжди (курсив мій. – Авт.) перейменувати всі установи і посади відповідно до «Учреждений...» 1775 р. Відповідно того значення, яке відводилося кримінальному судочинству після придушення Листопадового повстання (свого часу саме кримінальні департаменти губернських головних судів розглядали справи про злочини та проступки чиновників і посадовців), окрім нової назви – губернська Палата кримінального суду, голова вже не обирався на три роки, а прямо призначався за рекомендацією Міністерства юстиції разом із тимчасовим військовим губернатором. Аналогічно до судових палат було збережено призначення радників. Повітові суди перейменовувалися в «уїздні»

, засідателі вже призначалися, а не обиралися, губернським правлінням за пропозицією цивільного губернатора (якщо ж виборні засідателі виявилися лояльними. То їх дозволялося залишати на службі) (додаток 4). Важливою новацією було встановлення засідателям уїздних судів подвійного жалування, при тому, що до 1831 р. їх посади були неоплачувані [33].

Додаток 4

Судова влада Правобережної України (1831–1864 рр.)

Трансформація відбувалася надзвичайно швидко. Вже 9 листопада 1831 р. Волинська палата цивільного суду розглядала справу про присвоєння поміщиком Славенським частини землі міста Житомира [34, б/н]. Новоград-Волинський повітовий суд став уїздним 22 листопада 1831 р. [31, арк. 242]. Саме цього дня з Волинського губернського правління Новоград-Волинським судом було отримано указ від 14 листопада про зміни у судовій владі [31, арк. 582-583 зв.].

Ситуація з підкоморськими судами залишалася невизначеною. Ці останні рудименти річпосполитської судової традиції у Київській та Волинській губерніях здійснювали розмежування маєтностей (у Подільській губернії аналогічні функції до 1840 р. виконували межові суди). 11 січня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників і возних із передачею їх обов'яз-

ків уїздним судам відповідно до юрисдикції [35]. Про це рішення повідомлено всі адміністративні та судові установи регіону [36, арк. 617]. 3 березня 1832 р. Махнівський уїздний суд отримав розпорядження з Київського губерньського правління про виконання указу Сенату щодо продовження змін у назвах установ від 30 жовтня 1831 р. Справи підкоморських судів передавали до уїздних судів [37, арк. 235].

Зазначимо, що перейменування судових установ не внесло суттєвих змін у їхню діяльність, принаймні на повітовому рівні. Протоколи засідань Житомирського уїздного (вже вживалася ця назва) суду за 1832 р. велися польською мовою [38, арк. 1 зв.-217 зв.]. У журналах засідань Волинської палати цивільного суду за 1832 р., хоча й було передбачено, що документація повинна вестися у лівій колонці російською, а у правій – польською, проте цього не було через брак перекладачів [39, арк. 23-36].

Остаточний перехід до російських цивільних законів у західних губерніях відбувся 25 червня 1840 р. згідно з указом Сенату, отриманим Волинською палатою цивільного суду 9 вересня цього ж року. При цьому ті цивільні провадження про спадок, розділ маєтку чи виділення приданого вирішувалися на підставі Литовського статуту та сеймових конституцій, якщо вони були розпочаті до 1840 р. Згідно з п. 6 було передбачено всі акти і документи писати російською мовою. Ліквідовувалися й межові суди, які існували у Подільській губернії, як такі, що не були у внутрішніх губерніях [40, арк. 3, 6-6 зв.].

Реформування судової системи супроводжувалося змінами в організації дворянського самоврядування, зокрема встановленням нових правил проведення дворянських виборів. Розпорядженням Волинського губерньського правління від 29 березня 1832 р. дворянські вибори було призначено на 20 червня того ж року [41, арк. 124]. Згідно з роз'ясненням Державної Ради до участі у повітових виборах допускалися не дрібнопомісні дворяни*, а лише ті,

* На останніх перед повстанням виборах 1829 р. у Київській губернії право участі мали лише повнолітні шляхтичі, які володіли російською мовою, мали обер-офіцерський чин або перебували на службі, володіли не менше ніж 25 кріпаками чоловічої статі та були внесені до дворянської родовідної книги або мали відповідні класні чини [Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. С. 99].

які володіли 100 кріпаками або 3000 десятин землі [41, арк. 154]. Губернське правління окремо наголошувало на необхідності контролю з боку губернських предводителів дворянства за обранням на виборні посади «людей здібних і достойних» [41, арк. 159]. Таким чином, влада не лише підвищила майновий ценз для участі у дворянських виборах, а й посилила контроль за якістю обраних кандидатів.

Зазначимо й про певні послаблення для лояльних шляхтичів, які не брали участі у Польському повстанні. Згідно з указом Сенату за поданням імператора від 15 грудня 1831 р. дозволялося брати на статську службу тих осіб, які ще не довели свого дворянства, але не були у подушному окладі. Підставою для цього мали бути рішення Дворянського депутатського зібрання та свідоцтво про несплату подушного податку. При цьому керівництво подавало документи про визнання у дворянстві до Герольдії, яка повинна була прийняти рішення протягом півроку. Якщо ж документів не вистачало, то таких осіб причисляли до канцеляристів третього розряду, які мали вислужити для набуття дворянства шість років. Ті, які визнавалися у дворянстві, одразу ж набували всіх прав для свого стану [42, б/н].

Лише 1861 р. були об'єднані магістрати з повітовими судами. Причинами скасування магістратів і ратуш вказувалися повільний рух справ, не завжди успішний розгляд і рішення не повсякчас залежало від усього присутствія [43, арк. 1].

Завершення роботи уїздних судів відбулося 1872 р. 20 липня цього року Овруцький суд отримав розпорядження заступника Волинського губернського прокурора: припинити роботу з 21 липня та всі судові справи передати на місця згідно з Правилами від 10 березня 1869 р. [44, арк. 9-9 зв.].

Висновки. Трансформація судової влади Правобережної України після придушення Польського повстання 1830–1831 рр. стала складовою загальноімперської політики уніфікації та централізації державного управління, що кардинально змінила характер взаємодії між верховною владою та локальними елітами. Аналіз архівних джерел засвідчує, що процес ліквідації особливостей правового статусу західних губерній відбувався поетапно протягом 1831–1840 рр., демонструючи еволюцію від «контрольованої автономії» до повної інтеграції в загальноімперську систему. Ключови-

ми напрямами реформування судової системи стали: скасування виборності окремих судових посадовців та запровадження їх призначення губернською адміністрацією, що частково ліквідувало традиційний механізм участі шляхти у формуванні судової влади; ліквідація залишків річпосполитської судової традиції (підкоморські та межові суди); поступове витіснення польської мови та норм Третього Литовського статуту із судового процесу, що символізувало культурно-правову русифікацію регіону.

Особливе значення мали зміни в організації дворянського самоврядування, зокрема підвищення майнового цензу для участі у виборах та посилення контролю за якістю кандидатів. Ці заходи не лише обмежили політичний вплив дрібнопомісної шляхти, а й створили механізм селекції лояльних представників місцевих еліт, надаючи певні привілеї (зокрема, спрощений порядок вступу на державну службу), що мало забезпечити соціальну стабільність в регіоні та створити прошарок колаборантів з числа традиційних еліт. Одночасно запроваджувалися жорсткі каральні заходи щодо учасників повстання, включаючи конфіскацію майна та позбавлення громадянських прав. Водночас практична реалізація реформ характеризувалася певною непослідовністю та тривалістю перехідного періоду. Остаточне запровадження російських цивільних законів відбулося лише 1840 р., а завершення функціонування уїздних судів – 1872 р. Це свідчить про складність адаптації нових правових норм до специфічних соціально-економічних умов регіону та необхідність поступового подолання інституційної інерції.

Отже, судова реформа в Правобережній Україні після 1831 р. стала багатофункціональним інструментом не лише правової уніфікації, а й політичного контролю над регіональними елітами, культурної асиміляції та соціальної інженерії. Вона остаточно інтегрувала край до загальноімперської адміністративно-правової системи, ліквідувавши останні інституційні залишки польської державно-правової традиції та створивши умови для подальшої русифікації регіону. Досвід цих реформ демонструє характерні для російської імперії методи управління етнічно та конфесійно неоднорідними територіями через поєднання адміністративного примусу з селективними заохочувальними заходами.

1. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. Санкт-Петербург: Тип. И. Бочкарева, 1866. 284 с.
2. Градовский А. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. *Политика, история и администрация. Критические и политические статьи*. Санкт-Петербург: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 515 с.
3. Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы (к 25-летию нового суда). Историко-юридические этюды. Москва: Тип. М. П. Щепкина, 1891. 364 с.
4. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва, 1879. 728 с.
5. Самоквасов Д. Я. История русского права. Москва, 1906. 595 с.
6. Гессен И. В. Судебная реформа. Санкт-Петербург, 1905. 267 с.
7. Емельянова И. А. Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. Казань, 1962. 46 с.
8. Дубровіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). Київ: КДУ, 1966. 111 с.
9. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1974. 190 с.
10. Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской империи. 1802–1917. (Историко-правовое исследование). Москва: Наука, 1983. 152 с.
11. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Высшая школа, 1983. 352 с.
12. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1989. 185 с.
13. Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с.
14. Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Индрик, 1999. 272 с.
15. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
16. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999 / пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 460 с.
17. Коробович А. Судебная система на занятых Россией восточных землях Речи Посполитой (XVIII–XIX вв.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 104–110.
18. Thaden E. C., Thaden M. F. Eastern Belorussia, Lithuania, and the Right-Bank Ukraine. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 32–56.
19. Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca-London: Cornell University Press, 2013. 329 p.
20. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. Москва: Издательство Московского университета, 1998. 272 с.
21. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. 2-е изд., испр. Т. 2. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2018. 912 с.
22. Бармак М. Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Наукові записки Тернопільського національного педаго-

гічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2010. Вип. 2 (1). С. 19-25. **23.** Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Сер. Історія. 2016. Вип. 2. С. 4-9. **24.** Шандра В. С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII–середина XIX ст.) / наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2011. 266 с. **25.** Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / відп. ред. І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: ВГЛ «Обрії», 2013. 352 с. **26.** Уортман Р. С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / авторизов. пер. с англ. М. Д. Долбилова при участии Ф. Л. Севастьянова. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 520 с. **27.** Аннерс Е. История европейского права / пер. со швед. М. А. Исаева. Ин-тут Европы РАН. Москва: Наука, 1994. 397 с. **28.** Бербэнк Дж. Местные суды, имперское право и гражданство в России. Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. статей / под ред. А.И. Миллера. Москва: Новое издательство, 2004. С. 320–358. **29.** Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірий, І. Б. Усенко (кер. кол.), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ: Наукова думка, 2014. 503 с. **30.** Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. 580 с. **31.** Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 10 (Новоград Волинський повітовий суд). Оп. 1, спр. 651 (Укази Новоград-Волинському уїздному суду, 1831, 650 арк.). **32.** Зашкільняк Л. О. Польське повстання 1830-1831. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па - Прик / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. С. 381-382. **33.** Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр. 2. Т. 6 (1831). Ч. 2. № 4894. Санкт-Петербург, 1832. С. 159-160. **34.** ДАЖО. Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп. 2. Спр. 1 (При присвоєння поміщиком Славенським частини землі міста Житомир, 1831 р. б/н.). **35.** ПСЗ. Собр. 2. Т. 7 (1832). № 5068. Санкт-Петербург, 1833. С. 8. **36.** Центральний державний історичний архів (м. Київ). Ф. 484 (Київський головний суд). Оп. 2. Спр. 261 (Книга повідомлень Київського губернського правління, 1831 р., 647 арк.). **37.** ДАЖО. Ф. 601 (Махнівський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 384 (Укази Київського губернського правління, 1832 р., 805 арк.). **38.** ДАЖО. Ф. 2 (Житомирський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 2216 (Протоколи засідань суду, 1832 р., 228 арк.). **39.** ДАЖО. Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп. 3. Спр. 1 (Журнали палати, квітень-червень

1832 р., 1464 арк.). **40.** ДАЖО. Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп. 1. Спр. 307 (Протоколи палати, 1840-1847 рр., 86 арк.). **41.** ДАЖО. Ф. 10 (Новоград-Волинський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 652 (Укази Новоград-Волинському уїздному суду, 1832 р., 687 арк.). **42.** ДАЖО. Ф. 18 (Волинська палата кримінального суду). Оп. 3. Спр. 1 (Укази Сенату, 1832 р., б/н). **43.** ДАЖО. Ф. 9 (Новоград-Волинський магістрат). Оп. 1. Спр. 25 (Про приєднання магістратів до повітових судів, 1861 р., 151 арк.). **44.** ДАЖО. Ф. 13 (Овруцький повітовий суд). Оп. 1. Спр. 391 (Розпорядження про закриття Овруцького уїздного суду, 1872 р., 21 арк.).

References

1. Gradovskij A. Vysshaja administracija Rossii XVIII st. i general-prokurory. Sankt-Peterburg: Tip. I. Bochkareva, 1866. 284 s. **2.** Gradovskij A. Istoricheskij ocherk uchrezhdenija general-gubernatorstv v Rossii. *Politika, istorija i administracija. Kriticheskie i politicheskie stat'i*. Sankt-Peterburg: izdanie knigoprodavca-tipografa M. O. Vol'fa, 515 s. **3.** Dzhanshiev G. A. Osnovy sudebnoj reformy (K 25-ti letiju novogo suda). Istoriko-juridicheskie jetjudy. Moskva: Tip. M. P. Shhepkina, 1891. 364 s. **4.** Beljaev I. D. Lekcii po istorii russkogo zakonodatel'stva. Moskva, 1879. 728 s. **5.** Samokvasov D. Ja. Istorija russkogo prava. Moskva, 1906. 595 s. **6.** Gessen I. V. Sudebnaja reforma. Sankt-Peterburg, 1905. 267 s. **7.** Emel'janova I. A. Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti i upravlenija Rossii v doreformennyj period. Kazan', 1962. 46 s. **8.** Dubrovina A. B. Feodalno-krisposnytskoi systemy i zrostantia kapitalistychnykh vidnosyn (persha polovyna XIX st.). Kyiv: KDU, 1966. 111 s. **9.** Shherbina P. F. Sudebnaja reforma 1864 goda na Pravoberezhnoj Ukraine. L'vov: Vishha shkola, 1974. 190 s. **10.** Efremova N. N. Ministerstvo justicii Rossijskoj imperii. 1802–1917. (Istoriko-pravovoe issledovanie). Moskva: Nauka, 1983. 152 s. **11.** Eroshkin N. P. Istorija gosudarstvennykh uchrezhdenij dorevoljucionnoj Rossii. Moskva: Vysshaja shkola, 1983. 352 s. **12.** Korotkih M. G. Samoderzhavie i sudebnaja reforma 1864 g. v Rossii. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo universiteta, 1989. 185 c. **13.** Dolbilov M. Russkij kraj, chuzhaja vera: Jetnokonfessional'naja politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2010. 1000 s. **14.** Gorizontov L. Paradoksy imperskoj politiki: Poljaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – nachalo XX v.). Moskva: Izdatel'stvo «Indrik», 1999. 272 s. **15.** Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad. Lviv: Vyd-vo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu, 2005. 360 s. **16.** Snaider T. Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus, 1569–1999 / Per. z anhl.: A. Kotenko, O. Nadtoke. Kyiv: Dukh i Litera, 2012. 460 c. **17.** Korobovich A. Sudebnaja sistema na zanjatykh Rossiej vostochnykh zemljah Rechi Pospolitoj (XVIII–XIX vv.). *Aktual'ni problemi derzhavi i prava*. 2009. №49. S. 104–110. **18.** Thaden E. C., Thaden M. F. Eastern Belorussia, Lithuania, and the Right-Bank Ukraine. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 32–56. **19.** Hillis F. Children of

Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca-London: Cornell University Press, 2013. 329 p. **20.** Morjakova O. V. Sistema mestnogo upravlenija Rossii pri Nikolae I. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1998. 272 s. **21.** Mironov B. N. Rossijskaja imperija: ot tradicii k modernu: v 3 t. 2-e izd., ispr. T. 2. Sankt-Peterburg: «Dmitrij Bulanin», 2018. 912 s. **22.** Barmak M. Rosiiski sudovi ustanovy v systemi upravlinnia ukrainskykh zemel Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIXh st. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Ser.Istoriia. 2010. Vyp. 2 (1). S. 19-25. **23.** Barmak M. Transformatsii v systemi sudoustroiu na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII st. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. Volodymyra Hnatiuka*. Ser. Istoriia. 2016. Vyp. 2. S. 4–9. **24.** Shandra V. S. Sovisni sudy v Ukraini (ostannia chvert KhVIII–sередyna XIX st.) / Nauk. red. O. P. Reient. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2011. 266 s. **25.** Malyshev O. O. Miski syritski sudy v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia / Vidp. red. I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv: VHL «Obrii», 2013. 352 s. **26.** Uortman R. S. Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznaniia v imperatorskoj Rossii / Avtorizov. perevod s anglijskogo M. D. Dolbilova pri uchastii F. L. Sevast'janova. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. 520 s. **27.** Annens E. Istoriia evropejskogo prava / Per. so shved. M.A. Isaeva. In-tut Evropy RAN. Moskva: Nauka, 1994. 397 s. **28.** Berbjenk Dzh. Mestnye sudy, imperskoe pravo i grazhdanstvo v Rossii. Rossijskaja imperija v sravnitel'noj perspektive. Sbornik statej / Pod red. A.I. Millera. Moskva: Novoe izdatel'stvo, 2004. S. 320–358. **29.** Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytkoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku / Avt. kol.: V. S. Bihun, I. Y. Boiko, T. I. Bondaruk, K. A. Vislobokov, O. A. Havrylenko, L. O. Zaitsev, A. Yu. Ivanova, O. O. Malyshev, I. V. Muzyka, V. T. Okipniuk, Ye. V. Rominskyi, O. O. Samoilenko, M. I. Siryi, I. B. Usenko (ker. kol.), M. D. Khodakivskyi, L. V. Khudoiar, O. N. Yarmysh. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho; Mizhnarodna asotsiatsiia istorykiv prava. Kyiv: Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy, 2014. 503 s. **30.** Shevchuk A. V. Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.): monohrafiia. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O., 2022. 580 s. **31.** Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali – DAZhO). F. 10 (Novohrad Volynskiy povitovyj sud). Op. 1, spr. 651 (Ukazy Novohrad-Volynskomu uizdnomu sudu, 1831, 650 ark.). **32.** Zashkilniak L. O. Polske povstannia 1830-1831. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 8. Pa - Pryk / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 2011. S. 381-382. **33.** Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (dali – PSZ). Sobr. 2. T. 6 (1831). Ch. 2. № 4894. Sankt-Peterburg, 1832. S. 159-160. **34.** DAZhO. F. 17 (Volynska palata tsyvilnogo sudu). Op. 2. Spr. 1 (Pry prysvoienii pomishchykom Slavenskym chystyny zemli mista Zhytomyr, 1831 r. b/n.). **35.** PSZ. Sobr. 2. T. 7 (1832). №5068. Sankt-Peterburg,

1833. S. 8. **36.** Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv (m. Kyiv). F. 484 (Kyivskiy holovnyi sud). Op. 2. Spr. 261 (Knyha povidomlen Kyivskoho hubernskoho pravlinnia, 1831 r., 647 ark.). **37.** DAZhO. F. 601 (Makhnivskiy povitovyi sud). Op. 1. Spr. 384 (Ukazy Kyivskoho hubernskoho pravlinnia, 1832 r., 805 ark.). **38.** DAZhO. F. 2 (Zhytomyrskiy povitovyi sud). Op. 1. Spr. 221b (Protokoly zasidan sudu, 1832 r., 228 ark.). **39.** DAZhO. F. 17 (Volynska palata tsyvilnoho sudu). Op. 3. Spr. 1 (Zhurnaly palaty, kviten-cherven 1832 r., 1464 ark.). **40.** DAZhO. F. 17 (Volynska palata tsyvilnoho sudu). Op. 1. Spr. 307 (Protokoly palaty, 1840-1847 rr., 86 ark.). **41.** DAZhO. F. 10 (Novohrad-Volynskiy povitovyi sud). Op. 1. Spr. 652 (Ukazy Novohrad-Volynskomu uizdnomu sudu, 1832 r., 687 ark.). **42.** DAZhO. F. 18 (Volynska palata kryminalnoho sudu). Op. 3. Spr. 1 (Ukazy Senatu, 1832 r., b/n). **43.** DAZhO. F. 9 (Novohrad-Volynskiy mahistrat). Op. 1. Spr. 25 (Pro pryednannia mahistrativ do povitovykh sudiv, 1861 r., 151 ark.). **44.** DAZhO. F. 13 (Ovrutskiy povitovyi sud). Op. 1. Spr. 391 (Rozporiadzhennia pro zakryttia Ovrutskoho uizdnoho sudu, 1872 r., 21 ark.).

Shevchuk Andrii. The transformation of the judiciary in right-bank ukraine after the suppression of the polish uprising of 1830–1831

This article examines the transformation of the judicial system in Right-Bank Ukraine following the suppression of the November Uprising (1830–1831) as part of the Russian Empire's empire-wide policy of unification. The study analyzes the evolution from "controlled autonomy" to complete integration into the Russian judicial system during 1831–1840.

Based on archival materials including gubernatorial decrees and court protocols, the research demonstrates how imperial authorities used judicial reform not merely for legal standardization, but as an instrument of political control, cultural assimilation, and social engineering aimed at eliminating institutional vestiges of the Polish-Lithuanian Commonwealth's legal heritage.

Key changes included: abolition of elective judicial positions and their replacement with gubernatorial appointments, dismantling traditional noble participation in judicial authority; liquidation of pidkomorski and land boundary courts representing remnants of Commonwealth judicial tradition; systematic removal of Polish language from judicial proceedings and elimination of legal norms from the Third Statute of Lithuania.

The transformation was linked to broader changes in noble self-governance, including higher property qualifications for noble elections and enhanced governmental oversight over candidate selection. These measures restricted minor nobility's political influence while creating mechanisms for identifying loyal local elites, establishing a collaborative administrative class from traditional power holders.

The imperial government simultaneously implemented punitive measures against uprising participants, including property confiscation and civil rights

deprivation, while offering privileges to loyal nobles such as simplified state service entry procedures.

The judicial reform functioned as a multifaceted instrument achieving legal unification, political control over regional elites, cultural assimilation, and social engineering that fundamentally altered the relationship between imperial authority and local power structures. This study contributes to understanding the Russian Empire's methods of governing ethnically diverse territories through administrative coercion combined with selective incentives.

Key words: judicial reform, Right-Bank Ukraine, November Uprising (1830–1831), legal unification, Russian Empire, nobility, administrative control.